

**На шляху подолання стереотипів й ідеологем:  
нотатки експерта з проблем  
переміщених культурних цінностей**

Як експерт-ветеран, який від кінця 1980-х років захопився проблемою переміщених культурних цінностей, проблемою трофейних архівних, бібліотечних і мистецьких об'єктів, хочу поділитися з присутніми деякими міркуваннями. Трохи ретроспективними, але дещо з мого досвіду, можливо, буде цікавим з огляду і на перспективу, адже у цій царині, попри усі здобутки, попереду у нас багато роботи. Багато чому ще доведеться навчитися, багато до чого призвичаїтися, а багато в чому – залишитися на принципових позиціях обстоювання національних інтересів.

Але повернімося до сьогоднішньої події. Ми високо оцінюємо сьогоднішню акцію урочистого передавання пам'ятки з боку німецьких партнерів, з боку німецької держави в Україну. Це стало можливим завдяки **тому довгому і непростому шляху довжиною майже в три десятиліття**, який ми пройшли назустріч одне одному. На цьому шляху **ПЕРЕДУСІМ БУЛИ ЛЮДИ – вчені, державні службовці, дипломати, правники**. Я вдячний долі за те, що звела мене на цьому шляху з неймовірними людьми як в Україні, так і в Німеччині (а також і в інших країнах), які займалися проблематикою переміщених культурних цінностей.

Моїм першим захопленням цією темою я зобов'язаний колезі, відомій американській дослідниці **Патриції Кеннеді Грімстед**, яка з невичерпною енергією від початку 1990-х років опрацьовує архівні документи з цієї проблеми. Мій давній друг і колега професор **Вольганг Айхведе** в 90-х роках ініціював Бременський проєкт, значення якого для нашого спільного професійного зростання ми змогли оцінити лише пізніше. На цьому шляху – **Любов Дубровіна**, ім'я якої кілька десятиліть асоціюється не лише з кодикологією, але й із проблематикою переміщених культурних цінностей, з Національною академією наук України, з Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського, а головне – Інститутом рукопису НБУВ, де вона працювала до 2018 р.

Я не можу не згадати тих людей, з якими нам пощастило і тісно працювати, і лише побіжно познайомитися. Це **Олександр Федорук**, **Валентина Врублевська**, посол з надзвичайних доручень МЗС ФРН пан **Айтль**, посол з надзвичайних доручень МЗС ФРН пан **Міхаель Янсен**,

**Войцех Ковальський, Тетяна Себта, Марина Дубик, Сергій Кот, Юрій Савчук, Павло Білаш, Олена Юрчук-Микита, Габі Файтаг, Майкл Курц, Костянтин Акінша, Лінделл Протт, Віктор Акуленко,** молодше покоління – **Наталія Кашеварова, Інеса Татіївська** і багато-багато інших.

Хочу згадати і ті **академічні й архівні майданчики**, де ми опрацьовували підходи до проблеми, вивчали архівні документи. Це академічні інститути археографії, історії України, Бібліотека Вернадського, Державна архівна служба. І донині у цих самих установах ці студії активно розвиваються і підтримуються.

На цьому шляху були **різні державні інституції**, на жаль, в Україні можемо констатувати від’ємну динаміку втрати їхнього статусу. Спочатку було створено потужну Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України (1993), надалі вона трансформується в Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000).

А потім – як шагренева шкіра – статус і чисельність співробітників цієї структури різко зменшувалися, а за часів президента Януковича і взагалі зведені до нуля. Спеціальна структура інституційно припинила своє існування. Тобто, інституційно проблема важливої державної ваги була згорнута від центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом до рівня структурних підрозділів Міністерства культури України. Що за цим стоїть? На мою думку – тиск Кремля (я переконаний в цьому; як громадянин, як вільна людина і як не державний службовець я маю право про це говорити).

На цьому **шляху були ідеї, були нові осмислення, були справжні відкриття**. Передусім нам було дуже непросто усвідомити грандіозні масштаби переміщення величезних масивів культурних цінностей, організованих нацистами. Вдумаємося, сім десятиліть ми не можемо дати собі ради з тим, що гітлерівські експерти зробили за якихось там 5 років! Це наводить на просту думку: зруйнувати порядок, що затверджувався десятиліттями (а то й століттями), можна за кілька років, а от відновити його – це проблема, що не може бути вирішена впродовж вже 70 років. Особливо в таких делікатних сферах, які пов’язані з мистецькими об’єктами і взагалі – культурними цінностями.

**Ми виростили і здобували освіту в радянській системі координат.** Тому нам усім непросто було усвідомити, що у Другій світовій війні агресорів було два. Що комунізм і нацизм – дуже подібні. Що під час війни культурні цінності Європи пограбували двічі: спочатку нацисти, а потім – комуністи, переможці з СРСР. Що трофейне мистецтво, архіви, книжки у величезних обсягах десятиліттями гнили в різних таємних сховищах і складах в СРСР,

і до кінця 1980-х про них ніхто не знав, окрім дуже вузького кола осіб. З іншого боку, для нас несподіваним відкриттям була діяльність збірних пунктів (collecting points), організованих в американській зоні окупації. З подивом ми дізналися про самовіддану працю сотень і сотень експертів у другій половині 1940-х – 1950-х рр., які намагалися повернути законним власникам не лише видатні й безцінні мистецькі шедеври, але й рукописні пам'ятки, архівні й книжкові зібрання, а також дрібні і малоцінні вироби з дорогоцінних металів – усе те, що було награване нацистами у музеях і приватних зібраннях.

Ми з відчаєм усвідомили, що до моменту передання вантажних списків до радянської зони окупації ми можемо ретельно простежити долю багатьох переміщених об'єктів, а після – мертва зона. Як об'єкти рухалися вже в радянській зоні окупації, куди розподілялися, як «поверталися» – це все залишається таємницею і, очевидно, такою залишиться назавжди. Документація з цього питання в архівах, що їх успадкувала Російська Федерація після розпаду СРСР, на сьогодні є абсолютно недоступною, принаймні для нас.

Нам нелегко далось усвідомлення того, що без достатніх на це документальних свідчень безглуздо вимагати від німецької сторони повернення нам того, що втратили наші музеї, що було вивезено нацистами. Адже Німеччина в радянській зоні окупації була просто стерилізована з точки зору рухомих об'єктів культури. Важко було збагнути, що багато з тих мистецьких об'єктів, що були награвані нацистами в Україні, вціліли по війні, але не повернулися до своїх домівок – музеїв, треба шукати не в ФРН, а в Росії, яка просто присвоїла їх, мабуть, за правом духовних «скреп»...

Нам непросто було усвідомити, що архіви масово нищили під час війни не лише нацисти, а й радянська адміністрація перед відступом, виконуючи таємну директиву спалити документи, які не вдасться вивезти в евакуацію на схід. Відповідно, нам непросто було усвідомити фальшивість (або скажімо: рівень недостовірності) актів НДК, адже ми з юнацтва засвоїли, що музеї, архіви і бібліотеки не лише грабувалися, але й нещадно винищувалися ворогом...

Водночас для мене особисто, особливо на посаді очільника державної архівної служби, було приємно усвідомити, що порівняно з російською державною архівною службою і російськими архівами в українських архівах трофейних німецьких об'єктів незрівнянно менше, їх просто мізерна кількість! Тоді я дещо наївно (і марно!) сподівався, що з поверненням німецькій стороні цих нечисленних об'єктів нам буде набагато простіше, аніж росіянам з їхніми величезними масивами награваних скарбів. Виявилося, що все не так просто. Росіяни згодом дали собі раду, націоналізувавши трофеї війни. А ми досі не можемо визначитися і тримаємося за поодинокі трофейні об'єкти,

ризикуючи зіпсувати свій міжнародний імідж і стати країною-гопником, що не хоче повертати власникові крадене майно.

Водночас **німецьким колегам**, мабуть, було так само важко збагнути, чого ми вимагаємо від них. Їхня логіка була простою: приїжджайте і шукайте. Якщо знайдете (насправді знайти можна, як засвідчує досвід останніх десятиліть, **лише поодинокі і лише випадкові** об'єкти, здебільшого ті, що зберігалися в приватних руках), то одразу після ідентифікації знайдені об'єкти будуть вам повернуті. Приблизно так виглядала багаторічна позиція німецької сторони.

Німецьким колегам також не просто було збагнути, чому ми просимо їх оцифрувати або зробити копії оцифрованих фотодокументів з фотоархіву в Кобленці: мовляв, приїжджайте і копіюйте. Ну, заплатите там по скількись центів за фото, це ж не гроші...

На цьому шляху була захоплива робота в архівах, знахідки в Києві, Москві, Кобленці, Берліні, Фрайбурзі, у Вашингтоні, Лондоні.

На цьому шляху **були книжки, були знакові проєкти** – наприклад, видання на CD у рамках Бременського проєкту кінця 90-х років (рідкісне на сьогодні, небагато хто з колег його має); аналогічне видання Національного архіву США початку нульових років – *U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959* (2001); *The Spoils of War* за редакцією Елізабет Сімпсон (1997); *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи* (13 випусків: 1993–1999); *Повернуто в Україну* (два випуски: 1997; 1999). Згодом з'явилися модерніші проєкти, пов'язані з Інтернет-ресурсами, передусім *Lost Art Database* та ін.

На цьому шляху були **перші кроки з боку України з реституції у прямому сенсі** – так званий архів Баха у 2001 р. був успішно переданий Берліну. Це – і знак доброї волі, і вияв політичної волі вищого керівництва країни. І результат професійної роботи експертів – архівістів, мистецтвознавців (музикознавців).

**Сьогодні німецька сторона зробила черговий крок.** Але реституція – **процес двосторонній**. Має бути відповідний рух і з нашого боку. Я вірю в те, що колись це станеться. Для цього нам треба реформувати (збагатити) нормативну базу: опрацювати поняття **трофейний об'єкт**, внести зміни в закони про переміщення культурних цінностей та повернення законним власникам, включно з питаннями перетину державного кордону.

Упродовж останніх десятиліть **відбувся злам у свідомості кураторів**: у тих, хто зберігає культурні цінності. Це складний і дуже болісний процес. В архівах він, хотілося б вірити, відбувся, хоча не можна сказати, що незворотно. У бібліотеках – також. Прийшло усвідомлення, що окрім унікальних пам'яток у прямому сенсі слова – передусім рукописні книги

та документи, також інкунабули, палеотипи, стародруки, рідкісні та цінні видання – переміщалися й не настільки унікальні видання, тиражовані великими накладками. А це створює ситуацію, відмінну від випадків із переміщеними унікальними об'єктами.

У найгіршій ситуації опинилися музеї. Жодна копія мистецького об'єкта не заступить оригінал. Тому **війна за культурні цінності в наших музеях, на жаль, образно кажучи, триває.**

На початку 1990-х років ми сором'язливо ховали подаль і закривали від стороннього ока трофейні об'єкти – архіви і книжки (передусім ховали від німецьких експертів, бо психологічно нам було важко допустити їх до сховищ). На сьогодні цієї проблеми вже не існує. Ну, принаймні, в архівах і бібліотеках.

### **Перспективи наукових досліджень**

Яскравим прикладом несподіваних перспектив та їхньої реалізації став Мюнхен: Інститут історії мистецтва, створений на місці збірного пункту. Ми припускали, що архів і бібліотека цієї інституції мали б містити, як мінімум, документацію про переміщені об'єкти, тож з меморіального хоча б боку тут можна було сподіватися на якусь інформацію. І ми не помилилися, як засвідчило відрядження до Мюнхена наших спеціалістів.

**На моє глибоке переконання, надзвичайно перспективними на сьогодні є діловодні архіви центральних і регіональних музеїв, бібліотек.** За ці три десятиліття досліджень ми «зняли вершки» з архівів: опрацювали документи вищого рівня – документи тих керівних органів, які були задіяні з обох боків у процесах переміщення. На часі – безпосередні об'єкти, з яких відбувалося переміщення культурних цінностей. Нам необхідно вкрай ретельно дослідити їх. Не ховати, як раніше ховали самі трофейні об'єкти. А навпаки, оприлюднити якнайширше, аби максимально широка професійна спільнота могла з ними ознайомитися.

І насамкінець – пропозиція, ідея, яка вже давно не дає мені спокою. У цьому вузькому середовищі вчених, які досліджували ці питання, публікували ґрунтовні монографії, довідкові та документальні видання. Відомо усе, що доступно сучасній науці. Але за межами нашого зібрання про це майже не знають або знають мало. Не знають рядові архівісти, особливо молоді, бібліотекарі, музейники. Нам необхідно зафіксувати набуте знання і величезний досвід у вигляді фундаментального джерельного видання з історії переміщення українських культурних цінностей, документів з фондів і колекцій Оперативного штабу Розенберґа, Мюнхенської картотеки, транспортних списків з Національного архіву США, численних документів, що меморіалізують долю культурних цінностей.

Звичайно, я мрію про фундаментальне видання, як мінімум, у трьох томах (окремо по бібліотеках, архівах і музеях) і кількох книгах. Але на сьогодні можна було б говорити **про пілотний проєкт: хрестоматію, водночас своєрідний меморіальний археографічний проєкт, що мав би також просвітницьке спрямування**. Саме таке видання, на мою думку, дасть нам змогу остаточно подолати стереотипи й ідеологеми, від яких ми, на жаль, остаточно не відійшли.